

Régészeti ásatások Bögöz református templomában
(kivonat a 2013-as ásatási jelentésből)



Székelyudvarhely, 2013

A 12. század folyamán keletkezett Bögöz a Nagy-Küküllő menti udvarhelyi és a székykeresztúri medencék közötti kisebb Bögözi-medencében helyezkedik el. Az 1333-ban először említett templom a Nagy-Küküllő bal oldali teraszán található, keletről a Kányádi patak határolja.

A gótika jegyeit magán hordó templom a kisebb átalakításokat követően is jelentős mértékben megőrizte középkori jellegét, mely az egyik legszebb és leglátogatottabb Küküllő menti egyházi épületek közé emeli.

Bögöz templomának első régészeti feltárására 2009-ben került sor, amely az építészeti előtanulmány követelményeinek megfelelően történt. A három kis felületű szelvény (egyik a torony és a hajó környezetét és kapcsolatát vizsgálta a déli oldalon, a másik kettő az északi oldalon a sekrestye külső és belső felületét kutatta) elsődleges célja a templom alapfalainak statikai vizsgálata volt, valamint információkat szerezni a lelőhely rétegtanáról, állapotáról.

A rövid ideig tartó kutatás a kisméretű régészeti felületek ellenére is számos új információval szolgált. A dél-nyugati részen nyitott szelvényben sikerült kimutatni, hogy a hajó és a torony az addigi feltételezéseknek megfelelően szervesen egybeépült. A feltárt melléklet nélküli, egymással és a templom déli hajófalával szuperpozícióban levő sírok pedig rávilágítottak arra, hogy a déli fal helyén korábbi temető volt, tehát lennie kellett egy korábbi templomnak. Az északi oldalon pedig előkerültek a gótikus fázist megelőző sekrestye alapfalai is. A 14–15. században épített fal alapozása alatt, egy szintén az első templomhoz tartozó temetkezés maradványai kerültek elő (S-10). Ennek mellékleteként két S-végű hajkarikát találtunk, amelyek a temetkezést a 12–13. századra kelteznek.

A műemlék konkrét felújítására és az azt követő nagyobb volumenű régészeti ásatásokra 2012-ben került sor. Az építészeti tervek alapján első lépésben a falak környezetéből az esővíz eltávolítása volt a cél. Ehhez, a nyugati rész kivételével a teljes templomot körülölelő árokrendszer megásására volt szükség. A falak nedvességtartalmának csökkentése érdekében ezt egy szintsüllyesztéssel egybekötött területrendezés követett.

A hajó északi oldalán, az 5. szelvényben a templom építési rétegei alatt feltártuk egy földbe mélyített épület (feltehetően lakóház) gödrét, amelynek északi szélét bontottuk ki teljesen. Déli oldalára a templomhajó északi fala épült rá, nyugatira pedig a gótikus pillér, keleti fele a feltárt felületen kívül esett. Az objektum betöltéséből szürkésbarna és barna, foltosra égett, aprókavicccsal és homokkal soványított, lassúkorongolt fazekak töredékei kerültek elő, amelyek felületén bekarcolt hullámvonal és hullámvonal köteges díszítések voltak. Ezek a fazekakon kívül előkerült egy sötétbarna, homokkal, apró kavicsszemcsékkel soványított cserépbogrács perem- és válltöredéke, amelynek a belső felén égésnyomok láthatóak.

A 2009 és a 2012-es ásatások munkálatai során összesen 225 sír nyomait dokumentáltuk, a 12. századtól kezdve, egészen a 19. századig. A nyugati oldal kivételével a temető területét egyenlő arányban kutattuk, így egyedi megfigyeléseket tettünk, annak használatával, működésével kapcsolatosan. Az árokrendszerrel végzett temetőkutatás, - habár régészeti módszertanilag igencsak destruktív volt, ugyanis számos sírt csak részben sikerült feltárni, - szinte mindenik sírnál végeztünk rétegtani megfigyeléseket, melynek köszönhetően azok létrejöttét sokkal pontosabban sikerült meghatározni.

A templomot körülvevő árok északi felének feltárása során egy nyolc m hosszú, egy m vastagságú sávban jelentős mennyiségű emberi csontot leltünk, amelyet a 18. század folyamán egy felszámolt csontházból hordhattak oda és áshattak újra el, egy ovális alakú gödörbe. A másodlagos helyzetben levő csontanyagot összegyűjtve a már felhagyott temetőben újratemetjük.

Számszerűsítve a feltárt sírok adatait kiderült, hogy a századok folyamán a legintenzívebben a temető déli részét használták, ugyanis a feltárt sírok 43 százaléka innen származik, az északi oldalról 30%, a keletről pedig 27% -ka. A feltárt sírok 37% -ka

gyereksír volt, 63% pedig felnőtt. Ez nyilván nem tükrözi hűen a középkori adatokat, hiszen köztudott, hogy akkoriban a gyerekhaldóság jóval nagyobb volt. Az adatok eltorzulása annak tudható be, hogy az újkori sírok nagy gödrei, a kisebb gyereksírokat nagyobb arányban pusztították el, míg az újkorban a gyerekhaldóság már jóval kisebb méretű, mint korábban. Ha századokra bontva vizsgáljuk a temetkezéseket, azt figyelhetjük meg, hogy a 12-13. századi sírokat egy igen tiszta földbe ásták bele, amely még tartalmazza a templomot megelőző települési réteg anyagait. Ezek a sírok, mivel a járószintet nézve nagyon sekélyre, nagyjából mintegy fél méter mélységben ásták, főként a falak mentén, védettebb helyeken maradtak meg. A feltárt sírok csupán 7%-a tartozott ebbe a korszakba. Melléklete csupán egynek volt, a 2009-ben feltárt 10. sírnak, amelynek egy részére később ráépítették a 14. századi sekrestyét. Ennek mellékleteként a koponyán két darab ezüsből készült S-végű hajkarikát tártunk fel.

Ezeknek a síroknak a megoszlása a temető területét tekintve egységesnek mondható.

A feltárt sírok 21%-a már a 14. században épített templom köré volt temetve. Ezeknek is sekély gödrük volt, az előzőnél jóval kevertébb, jelentős mennyiségben tartalmazott habarcsrögöket, melyek az első templom elbontásakor és az új építésekor keletkeztek. Ezek a sírok mind melléklet nélküliek voltak, koporsó nyomait egy sírnál sem találtunk.

A késő-középkori sírok csoportja már a gótikus építkezések utáni időből való. Ekkorra a gödrök mélyebbé váltak, a gótikus járószinthez képest -1,3, -1,4 m mélységig mélyültek. Betöltésük már sok esetben a gótikus építkezések által elpusztított freskók töredékeit is tartalmazta. Erre a időszakra keltezhető a feltárt sírok 24 százaléka, melyek közül melléklete négynek volt. Az S-32-es sír csontvázának jobb kezénél egy erősen korrodált vastárgyat találtunk. Az S-35 sír jobb kezében egy 1516-os ezüstdénár volt. A 137. női sírban levő elhunyt bal kézen egy ezüst gyűrűt találtunk.

A 16. századbeli síroknál kezdtek megjelenni a koporsós temetkezések. Ekkor zömmel még ácsolt és faszegekkel rögzített koporsókat készítettek, ugyanis a feltárások során nagyrészt csupán a koporsó deszkájának nyomaira bukkantunk, vasszegeket nem találtunk.

A következő nagyobb sírhorizont a fejedelemség-korára keltezhető. Ezekbe a sírokba már tetőcserép töredékek is kerültek, ami arra enged következtetni, hogy a templomon a 16. század folyamán leszedik a zsindelezést és cseréppel földik le. Ezeknek a síroknak a gyakori melléklete az ezüstszálból szövettel bőrre erősített párta volt, hasonlót hat korszakbeli temetkezésnél észleltünk. Sajnos többségükben nagyon rossz állapotban maradtak meg, egyes esetekben csupán a fémes anyag lenyomatát sikerült dokumentálnunk. Ezek pontosabb megismeréséhez segítségünkre lehetnek az érmével keltezett Telekfalva református templomában feltárt temetkezések, ahonnan hasonló darabok kerültek elő.

A 144. sírban a párta mellett a bal ujjon egy karikagyűrű töredékeit találtuk meg.

A 17. századra a templom körüli temető nagyon feltelik, ezért tőle keletre, a Kányádi patak jobb oldalán nyitnak egy temetőt. Ennek következtében a templom körüli temető használata lecsökkent, a feltárt sírok 13 százaléka keltezhető ebbe az időszakra. Ekkor főként a vagyonosabb tehetősebb lakosok elhunyt hozzátartozóit temették ide, amelyet alátámasztanak az itt talált mellékletek.

A 17. század folyamán a részben felhagyott temetőt a 18. században újra intenzívebben kezdték el használni. A feltárt 225 sírből 59 keletkezett ebben az időszakban, amely az összlétszám 26 százalékát teszi ki. Ezeknek a temetkezéseknek a közegészségügyi rendeletek értelmében mély, két méter körüli mélysége volt, betöltésük rendkívül laza volt, számos bolygatott réteg és sír anyagát tartalmazta.

Ezek a sírok eléggé rossz állapotúak voltak, csontanyaguk jelentős mértékben felszívódott. Sok esetben csupán a koporsódeszka felső részét sikerült dokumentálni, a csontokból helyenként semmi nem maradt meg. Ebben az időszakban kezdenek elterjedté válni a díszített

koporsók, amelyeket kis bronzszegecsekkel szegélyeztek, a felső oldalakat különböző motívumokkal, esetenként feliratokkal is díszítették. Bögözben 5 veretes koporsót tártunk fel, egyik legépebben megmaradt volt a 73. sír koporsója. Hasonló koporsók a csíksomlyói plébániatemplomban a Sándor kripta feltárásánál is előkerültek.

A 18. századi síroknál főként a ruházat kiegészítő elemei maradtak meg. A 114. sírban egy ruhakapocs került elő, a 168. sírban rézgombok, a 179. sírban olyan apró lemezből készült a ruha jobb és baloldalra egyaránt felvarrott díszítés, amely a test felső részén a vállak magasságában ékesítette a ruházatot.

A S-85. gyereksírban egy gyöngyökből és drótból készített, a homlok táján csipkés szövettel kiegészített pártá maradványait tártuk fel. A csontváz váll részénél egy aranyozott szövésű anyag került elő. A pártá egy finom barna színű szövetre volt ráhelyezve, a spirálisan felcsavart kék színű drótból készült díszek mellett, ellipszis alakúak is voltak, amelyek között felfűzött fehér színű gyöngyöcskével töltötték ki. A pártá jobb oldalán levő drótra kékszínű gyöngyöcskék voltak felfűzve.

A 19. században, annak ellenére is találunk temetkezéseket, hogy ekkorra már tilos volt a templomok közelébe temetkezni, ezek a feltárt sírok 9 százalékát jelentik. Ezeknek zömmel még mélyebbek voltak a gödreik. Két sír az 53-as és 60-as jól példázza a családon belüli egymásra temetkezést. Az eltemetett S-60-as nő csontvázára, amelynek pártáját és ingjének gombjait találtuk meg, nem sokkal elhantolása után egy fiatalabb családtagot temettek rá.

Ha a 225 feltárt sírt évszámokra lebontva százalékosan rávetítjük a temető területére azt látjuk, hogy egyes részeit adott időszakokban intenzívebben használták. Így a 14–15. században nagyobb számban a templom déli oldalára temetkeztek. A 16. században a feltárt temetkezések 55 százalékát az északi oldalon találtuk meg, a fejedelemség korában pedig zömmel a déli oldalt részesítették előnyben. Mivel a 18. században főként a keleti részt használták, ezen az oldalon semmissült meg a legjobban a középkori temető. Itt a dél-keleti sarkat leszámítva, amely elég közel esett a cinteremfalhoz egyáltalán nem maradtak meg középkori temetkezések.

2013-ban tovább folytatódott a műemlék felújítása. Ebben az esztendőben a teljes vakolatot eltávolították a templomról, amely során számos, eddig nem ismert műrészletet került felszínre többek közt faragványok, elfalazott nyílászárók, falképtöredékek. Ezek mellett a templombelsőben is zajlottak munkálatok.

Az építészeti tervekben szereplő szentélybeli padlócsere kapcsán sor kerülhetett a teljes gótikus szentély régészeti feltárására. A két hónapra tervezett ásatás alkalmával 75 négyzetméternyi felületet sikerült megkutatnunk, amelyek nemcsak az épület belső kronológiájához hoztak új eredményeket, hanem egyes elemei közelebb vihetnek a templomépítések kezdeteinek megismeréséhez Udvarhelyszéken.

A régészeti kutatások során megismerhettük a templom föld alatt levő építési fázisait, a feltárt temetkezések és az előkerül régészeti leletek pedig hozzájárultak egy teljesebb építéstörténet rekonstruálásához.

Az ásatások során talált legrégebbi leletek a bronzkorból valók. A másodlagos helyzetben talált vastag falú, kézzel készített edénytöredékek egy bronzkori településre utalnak a Kányád patak teraszain.

A templomot megelőző következő települési réteg az i. u. 3-4. századból való. Hasonló edénytöredékek nagyon töredékesen már a 2012-es ásatások során is előkerültek. A templombelsőben bolygatatlan rétegekből kerültek elő ennek a korszaknak a leletei, ezek mellett előkerült egy tároló verem kis részlete is. A korszakból előkerült kerámia egy része szürke, finoman iszapolt, illetve aprókaviccsal, homokkal soványított, gyorskorongolt, jól

kiégetett, vékonyfalú edények apró perem- és oldaltöredékei (tálak, fazekak), kevés vörös finoman iszapolt, gyorskorongolt, jól kiégetett, vékonyfalú edények apró oldal- és aljtöredékei (tálak, fazekak). Barna, vörösesbarna, szürkésbarna, durva kavicssal soványított, egyenletesen vagy rétegesen kiégetett, kézzel készített fazekak perem-, oldal- és aljtöredékei. Ezek mellett előkerültek vörös, homokos agyagból készült, kevés pelyvát tartalmazó, lenyomat nélküli paticsöredékek. Az S-279. sír betöltéséből másodlagos helyzetben egy bronz fibula töredéke is előkerült, amely szintén ebbe a korszakba keltezhető.

A 2012-2013-as évek régészeti kutatásai során egyértelművé vált, hogy a templomot megelőzően egy Árpád-kori településrészlet található a Kányád patak teraszain. 2012-ben a templom északi felénél egy lakóház kis részletét tártuk fel, emellett másodlagos helyzetben számos kerámiatöredék került felszínre sírbetöltésekből.

A szentélybelső feltárásakor, noha objektum nem került elő, de a zárt, bolygatatlan régészeti rétegekből számos hullámvonallal és vonalköteggel fogaskerek mintával díszített fazék töredéke került elő, amelyeket lassúkorongon készítettek, apró kavicssal és homokkal soványították. Az edények peremei egyszerűek, kevésbé tagoltak voltak. A település részlet a 12. századra volt keltezhető. Az ásatások során tett megfigyelések azt a megállapítást hozták, hogy ez a településrészlet leégett.

Nem sokkal a település pusztulása után a területet elplanírozzák és egy korai temetőt hoztak létre. A sírok két sorban kerültek elő. Betöltésük tömött, faszenes, paticsrögös, agyagfoltos volt. Összesen 10 temetkezés (S-241, S-256, S-264, S-265, S-266, S-267, S-268, S-274, S-275, S-289) sorolható ebbe a korai horizontba, ezek közül három felnőtt, a többi gyerek volt. Számos temetkezést az első kőtemplom alapozása vágott. A sírok betöltéséből a települési rétegek bolygatott anyaga került elő, egy sírból került elő egy ezüst drótból készült tárgy. Ezek a temetkezések értelemszerűen nem tartalmaztak habarcsot, vagy építési törmeléket.

Bögöz első kőtemploma valamikor a 12. század második felében épülhetett. A folyami gömbkövekből, szürke habarccsal, kavicssal összerakott falazatot a templom déli, keleti és északi felében észleltük. A feltárt templom alaprajza egy 3x4 m alapterületű egyenes záródású templomot jelentett, amelynek a hajójának a belső szélessége 5,5-6 m volt. Nyugati záródását nem tudtuk megfigyelni, mivel az a gótikus templom hajójába esett, ahol nem zajlottak régészeti ásatások. Figyelembe véve, hogy a gótikus átépítések során jelentős szintsüllyesztést vittek véghez, feltételezhetjük, hogy a nyugati záródás teljes egészében elpusztult. Az első fázisnak elég sekély alapozása volt. A déli bejárat küszöbétől mérve, amelyik egyben a felújítás és a régészeti ásatás relatív 00 pontja volt --0,8-0,85 cm volt az alapozás alja, ez a korabeli járószinttől számítva egy 40-45 cm mélységű alapfalat jelentett. A 13. szelvényben az alapozási árokból -0,95 cm relatív mélységből egy ezüst pénzérme került elő. Sajnos az érme képe erőteljesen kopott, így nem sikerült egyértelműen meghatározni, de a jellegzetességei alapján kijelenthető, hogy a 12. századra keltezhető.

Az egyenes záródású szentély középső részét a 2. kripta gödrének ásásával teljesen tönkretették. A későbbi temetkezésekkel a falakat nem bolygatták.

A legelső fázis belső terében mindössze három hozzá tartozó temetkezést találtunk: az S-242, S-236, S-283, mindhárom felnőtt csontváz, sajnos melléklet egyiknél sem kerül elő.

Bögöz templomának második fázisára való átépítésére valamikor a 13. század első felében kerülhetett sor. Ekkor az egyenes záródású szentélyt elbontják és félkörívesre építették át. Ezt a falat is folyami gömbkövekből építették, amelyet szürke sok homokot kevesebb meszet tartalmazó habarccsal raktak össze.

A 13-14 század fordulóján újabb jelentős építkezések zajlanak a templomon. Ekkor a régi szentély és a hajó egy részét szentéllyé alakították át, a nyugati oldalra egy tágas hajót és nyugati tornyot építettek szervesen egybe. Az alaprajzában még román kori templom az

átmeneti kor jegyeit hordozza magán, ennek legszembetűnőbb példája a nyugati bejárat kapuzata, amelynek a belső része még félkörben végződött, külső hengertagos és vályúzatos profilú béllete pedig már csúcsívben záródik le. Az időközben jelentős sérüléseket szenvedett faragványt Orbán Balás leírásában pontosabban megtaláljuk. Ekkor a hajó nyugati oldalával együtt egy tornyot is építettek, amelynek keleti fala beugrik a mostani templombelső terébe. Ez az építmény az egyik legkorábbi székelőföldi tornyok közé tartozik.

A hajóban a diadalívhez közel feltehetően két mellékoltárt helyeztek el, erre utalnak a déli és északi hajófalba beépített szentségtartó fülkék. Az északinak egyenes lezárása van, a déli pedig már csúcsívben végződött, felső harmadában kettéosztott, élszedett kiképzéssel, amely szintén az átmeneti stílusra utal. A csúcsíves felső harmadában egy anjou lilium található,¹ amelyet Károly Róbert idejében használtak díszítő elemként. Az építkezésnek a részletesebb kutatása egyben jó esélyt nyújt a két nagy középkori művészeti korszak, a románkor és a gótika közötti átmenet tanulmányozására, hiszen a bögözi a legépebben megmaradt templom, amely ebben a korszakban épült. A mellékoltárokat a 2012-es felújításkor a falkutatás során találták meg, környezetük vizsgálata egyértelművé tette, hogy azok a templomfal építésével egy időben kerültek beépítésre.

A század második felében festették fel az északi falon található falképeket, melyek Szent László, Antiochiai Szent Margit és az Utolsó ítélet ciklusait ábrázolják.

Szintén a 2012-es feltárások eredményei között kell megemlítenünk, hogy a templomtól dél-keletre egy, a mainál kisebb cinteremfal nyomait észleltük. Ennek bontási rétegét egy szürke, tömött, enyhén kevert habarcsrögös humusz zárja le, erre hordták rá a gótikus hajó boltozatának omladékát (18. század eleje). Ezt a cinteremfalat valamikor a gótikus átépítések során bontják le és kissé megnagyobbítva építették újjá. A sekély (20-25 cm) alapozású, 75-80 cm széles falnak nem lehetett komolyabb védelmi szerepe, egy alacsony, a felszentelt teret lezáró fal volt csupán, amelyet elbontása után az újabb sírok szinte teljes egészében eltüntettek.

A félköríves és a sokszögzáródású szentély közötti részen egy 15. századra keltezhető külső járósínt figyeltünk meg -0,48-0,57 cm mélységben, amely kavicsos, erőteljesen letaposott volt. Ezt a részt sírok nem törték át, így az itt feltárt összes sírt a 12-15 századok közé tudtuk keltezni.

A templom 14. század második felének kifestése nemcsak belül, hanem kívül is gazdagon díszítette az épületet. Egy nagyobb faképtöredék ebből az időszakból a déli bejárat fölül került elő, amely két angyalt ábrázol. Számos jel utalt arra, hogy a félköríves szentély külső felét is freskók díszítették ugyanis az ásatás során erről a részről jelentős mennyiségű töredék került felszínre, a legtöbb nyilván a fal 15. századi bontási rétegéből (-30-40 cm).

Egy újabb építési fázisban a félköríves szentély három pillérrel látták el, egy a déli, egy az északi sarkon, valamint egy középen. Ennek a falnak a habarcsából valamint az alapozási árkából is nagyobb mennyiségű falkép töredéke került elő, amely arra utal, hogy a pilléreket betörték a felmenő falakba, így rögzítve azokat. Ezek a pillérek folyami és konglomerátum kövekből épültek egy igen gyenge, sárga homokból és kevés mészből készített habarccsal. A déli pillér építési szintje -0,25–0,30 m között jelentkezett. Feltehetően ennek az átépítésnek a folyamán építették az északi oldalra azt a sekrestyét, amelyet a 2009 és 2012-es ásatások során is megtaláltunk.

A következő, hatodik építési fázis nehezebben megfogható. A régészeti leletek tanúsága szerint a félköríves szentélyt és a hozzá tartozó pilléreket a 15. század második felében lebontották. Ennek bontási rétege jól elkülönült, számos kerámiatöredék keltezi azt.

¹ Szintén egy 14. századra keltezett Anjou-lilium található Nagyalambfalva gótikus szentélyében egy címerpajzson (Dávid 1981, 215.).

Egy 1455-re keltezhető V. László hamisított dénár szintén segíthet a réteg keltezésében. A pénz másodlagos helyzetben került elő a 18. századi orgonapillér által bolygatott részen, amely átvágta a korábbi szentély bontási rétegét is. A korábbi szentély elbontása fölött egy planírozási réteget találtunk, amely nyilván az új alapfalak kiásásából származott, ez agyagfoltos, humuszos, kevert volt. A 11. szelvényben ennek a rétegnek a tetejéről II Ulászló 1490-1498 között veretett ezüst dénára került elő

Ebben a fázisban a teljes korábbi szentélyt elbontották és egy támpilléres sokszögzáródású gótikus szentélyt építettek. Ez alapfalaiban nem felel meg a későbbi gótikus falaknak ugyanis helyenként egy 40-50 cm eltolódás volt megfigyelhető a korábbi alapfalak és a későbbi gótikus építkezések között. A két gótikus fázisra való utalást támasztja alá, hogy a gótikus építkezések és a planírozási réteg között egy vékony bontási réteg volt megfigyelhető.

A 15. század második felében levő nagy gótikus átépítések minden bizonnyal a hajót is érintették. A falakat magasították, támpillérekkel látták el. A szentély középső részén az alapozás alját -1,80-1.85 m mélységben értük el. Ez a fal számos korábbi, még nem koporsós temetkezést bolygatott meg. Feltehetően még ebben a fázisban elkészültek a szentély kőből készített boltozatbordái, gazdagon díszített boltozatzáró kövei.

A 16. század elején újabb építkezések zajlanak a templomon. Ekkor feltehetően először a szentély falait a járószint alá bontották vissza, tengelyét kissé északra és keletre tolták el. Min a szentély mind a hajót gótikus mérműves ablakokkal látták el. A szentély déli falának keleti részén ugyanekkor kiképeztek egy számárhátíves ülőfülkét is. Az északi oldalon elbontották a korábbi sekrestyét, észak fele nagyobbítva építették újjá, amelynek szintén szemöldökgyámos kökerettel szegélyezett bejárata volt. A szentély közepére egy nagy méretű, de sekély alapozású oltárt is építettek.

A megmagasított templombelső a szentélytől eltérően terrakotta bordákkal boltozták fel, az egész hajóbelső kőlapokkal borították, a szentélybe téglapadló került, amely a 18. században még megvolt.

A templom körül elbontották a korai cinteremfalat és helyette egy mélyebbre alapozott kerítőfalat építettek.

Feltehetően akkor még a templomot zsindelel fedték. A 2012-es feltárásokból kiderült, hogy még a 16. század vége fele cserépfedés került a templomra, ugyanis közvetlenül a gótikus építési szint utáni rétegben már tetőcserép töredékeket találtunk.

Az építkezések befejezésére utal a diadalív nyugati oldalán a felújítások során előkerült építési felirat(FECIT JOHANNES DE BEGEZ ANNO -1509), amely nemcsak az építkezések befejezését jelzi, hanem annak készítettőjére, fő támogatójára is utal. A feliraton említett Bögözi család első írásos említését 1486-ból ismerjük.

A reformációt követően a falu lakosai a református hitre tértek át, így a kálvinizmus puritanista szemléletének megfelelően a templomban levő falképeket lemeszelték. Az oltárokat és a szentképeket eltávolították és az egész templomot fehérre meszelték le.

A reformációt követően jelentősebb átalakítás a templomot nem éri még az 1661-es török betöréskor sem. Az akkori egyházi leltárakból kiderül, hogy elviszik a még katolikus időkből fennmaradt miseruhákat is. Ezt pótolandó, rengeteg szőnyeg és terítőadományozás történik az ezt követő években. Furcsa, hogy nem találkozzunk sem levéltári, sem régészeti adatokat, amelyek a templom felégetését igazolnák, amíg ugyanekkor más udvarhelyszéki templomok közül sok elpusztul, és a későbbi egyházi vizitációk alkalmával készített jegyzőkönyvekben már újjáépítésként emlegetik a felújításukat.

A reformációt követően a 16. században a diadalív északi oldalához egy szószéket építettek, amelyet aztán 1748-ban Borsai Nagy István és felesége Ecsedi Éva újjáépíttettek. A szószék alapozási gödréből 16. századra keltezhető edénytöredékek kerültek felszínre.

Szintén a 16. század folyamán a szentély északkeleti felében kőből egy kriptát építettek, ahová feltehetően a faluban ekkor primorként szereplő Farkas család elhunytait helyezhették. A kriptá falát egy sárgás, homokos habarcsú anyagból készítették folyami és konglomerátum törtkövekből, szélessége 30 és 60 cm között váltakozott, mélysége -1,9, 1,95 m volt. A kriptá gödrének ásása során részben tönkretették az F-1, F-2, F-7 falakat. Ezt a kriptát már az 1966-os felújítások során is észlelték.

Sajnos a kriptá betöltésének kétharmadát a 18. században beleépített orgonakarzat alapozása elpusztította, így a temetkezéseknek is csupán a lábrészeit sikerült feltárnunk.

A pillér által bolygatott betöltésben egy III. Zsigmond lengyel király Rigában veretett 1620-1624-es veretét találtuk.

A kriptá falzatába a felső részen három földemgerendát építettek be, szintén három gerenda került a kriptá aljára is. A feltárás során négy temetkezés volt „in situ”, a bolygatott másodlagos helyzetből előkerült csontok alapján nyolc temetkezés nyomait számoltuk össze, amelyek közül egy gyerek volt. Az S-269, S-270 csontvázak alatt egy 6-8 cm vastag fehér hamuréteget találtunk. A koporsók némelyike verettel volt díszítve. Az S-273 sírban jó állapotban levő ruházat egy részét sikerült kiemelnünk, az S-271 sírban egy bőrből készített lábbeli maradványait figyeltük meg. Mindenik koporsószeeggel volt összeerősítve. A kriptá felhagyását egy 1706-os II. Rákóczi Ferenc által veretett réz poltura keltezte.

A 18. században a templomon kisebb nagyobb átalakítások történtek. A középkori templomon az első komolyabb átalakításokat a 18. század elején végezték. 1721-es a vizitáció romosan találta, mind a templomot mind a cintermet, és mivel a megyebíró nem intézkedett őt tették ezért felelőssé. Ekkor először a romladozó boltozatot szedték le és cserélték ki egy Stephanus Fabritius és Daniel Philip által festette kazettás mennyezetre, amely a Borsai és Korda családok patronálásával készülhettek el. Az elbontott boltozat törmelékének egy részét a cinterem dél-keleti sarkába hordták, a 2012-es feltárás során számos bordatöredék kerül elő ebből az omladékos rétegből.

Ezekre a felújításokra emlékezett meg a szentély keleti falán levő HOC TEMPLUM RENOVATUM PER COEMENTARIOS PAULUM ET STEPHANUM BIHARI 1724 felirat is.

Ezt követően kicserélhették a tetőzetet is, cserepeket helyezve fel, némelyiken az 1746-os évszám szerepelt. A 2012-es ásatások során ennek a felújításnak a rétegeit azokon a helyeken, ahol a későbbi sírok nem vágták át megtaláltuk, még a templomfalaktól távolabb levő területeken is.

Az új korizlésnek megfelelően, a század közepére teljesen átalakítják a templombelső. 1746-ban, a hajdani szentély keleti felében, két pilléren nyugvó orgonakarzatot emeltek, amelyre Szabó János által készített aranyozott orgona került.

1748-ban Borsai Nagy István adományából egy új prédikálószékkal gazdagodott a templom, 1761-ben szintén Borsai és felesége, Ecsedi Éva a nyugati oldalra egy, száz mesterrel készítette el a ma is látható csavart mellvédű gazdagon festett karzatot, amely száz vonásokat hordoz. Ugyanebben az évben készült el a déli ajtó is.

Szintén a 18. században kerül sor a templom közepében egy nagy kriptá ásására, amelynek az oldalait fagerendákkal bélelték, földemgerendázatát szintén fagerendákkal oldották meg. A kriptában egy elhunyt maradványait észleltük, a koporsója vászonnal volt bevonva, amelyet veretekkel rögzítettek, díszítettek. A felnőtt feltehetően férfi csontváz mellett nem került elő melléklet.

Az ásatás során összesen 55 temetkezést tártunk fel a két hónap alatt, amelyeknek nagy része a korabeli templomon kívül helyezkedett el.

A sírokból 10, vagyis 16 százaléka keltezhető a templomot megelőző időkből. Hét temetkezés volt egyértelműen az első kőépülethez köthető, ez a feltárt sírok mintegy 11 százalékát

jelentette, amelyek közül három volt a templombelsőbe eltemetve. A sírok 48 százaléka, vagyis 30 került elő a félköríves záródás külső feléről, ezek egyike sem volt koporsóba temetve, egyeseknél észlelhető volt a halotti lepel maradványa.

14 temetkezés (22 százalék) került elő a gótikus szentély belsejéből, amelyek a fejedelemség korához voltak köthetőek. Ezek közül négy a kőkriptából került elő. A felnőtt sírokból bőrcipő maradványai mellett gazdag ruházat elemeit is feltártuk. Ebből a korszakból, a templombelsőből számos férfi sírját tártuk fel, egyiküket lefejezték, ugyanis fejét a temetés előtt a sír alsó részében helyezték el. Ezeknél a fejedelemségkori síroknál temetkezési szokásokat figyeltünk meg, viseleti tárgyakat találtunk, amelyek közül kiemelkedik egy posztó fejfedő. Sok sírnál a koponya alatt szerves anyag maradványait észleltük, ami arra utal, hogy a fej alá kis párnácskát helyezhettek. A korábbiakat még csak ácsolták, a koporsóknak nem volt aljuk, ládaszerű kiképzésük volt, amelyet az elhunyra helyeztek rá. A későbbi koporsókat már szegekkel erősítették meg és aljuk is volt.

A legkésőbbi temetkezések a 18. századból származtak, az egyik temetkezés az 1. kriptá volt, emellé nem sokkal egy újabb sírt is ástak, amely a templom egyben legmélyebb temetkezése is volt. A 18. században Mária Terézia 1766-os közegészségügyi rendeleteit követően a temetkezéseket fokozatosan kitiltották a templomok belsejéből, így Bögzben sem találtunk későbbi sírokat.

Az építési fázisok, járósíntek keltezéséhez hozzásegít az a kilenc pénzérme, amelyet különféle rétegekből találtunk, ezeken kívül a számos apró lelet (könyvveret, fibula) tovább színesíti az eredményeket.

Az előkerült két román kori templom mellett a feltárások legizgalmasabb részét jelentette az a temető rész, amely megelőzte az első kőtemplom építését. A sírok két sorban rendeződtek, ezek közül három felnőtt részlegesen feltárt sírja került elő, valamint hét gyerek csontváza. Melléklete csupán egy temetkezésnek volt.

Ennek a korai temetőnek a pontosabb keltezése és antropológiai elemzése egyben közelebb vihet a térség székelység általi betelepítésének megismeréséhez, annak pontosabb időrendi behatárolásához.

A leletanyag részletesebb feldolgozása és értelmezése, valamint egyéb vizsgálatok elvégzése tovább pontosítja majd az egyes építési fázisok keltezését. A sírok részletesebb elemzése egyedi lehetőséget nyújt egy középkori temető változásainak, használatának megismeréséhez, az előkerült csontanyag antropológiai elemzéséből pedig fontos részleteket tudhatunk meg az emberek hétköznapi életéről, életmódjáról, betegségeikről, mindemellett számos értékes információ birtokába juthatunk a temetkezési szokásokról, azok fejlődéséről, változásairól egyaránt.

Nyárádi Zsolt régész
Haáz Rezső Múzeum
Székelyudvarhely